

Juridisk Publikation

STOCKHOLM - UPPSALA - LUND - GÖTEBORG

HÅKAN ANDERSSON

Pluralistisk syn på utveckling och funktion inom
skadeståndsrätten

Särtryck ur Jubileumsnummer 2014

PLURALISTISK SYN PÅ UTVECKLING OCH FUNKTION INOM SKADESTÅNDRÄTTEN

Av Håkan Andersson¹

Till detta jubileumsnummer av Juridisk Publikation har redaktionen bitt mig om ett bidrag som belyser tidens gång inom rätten (särskilt skadeståndsrätten) samt hur rättsvetenskapen odlar olika angreppssätt och metoder för att förhålla sig till de ständigt nya utmaningarna i nutid och framtid. Frågor som därvidlag kan ställas är huruvida man över historiens gång kan finna en enhetlig ram, om man kanske kan fastställa en enda allomfattande funktion, om man kan identifiera dagens (och kanske till och med framtidens) övergripande tendens som hela rättsområdet kan förstås och förklaras utifrån etc. Mitt svar (men andra kanske tänker annorlunda) är ett tveklöst ”Nej” – att förkunna en yttersta teleologi vore som att försöka stoppa tiden (och bli tidlös, dvs död) och än mer som att försöka stoppa tanken (och bli tanklös, dvs dum). Men detta är inte ett negativt svar, utan tvärtom en positiv respons om att vilja fortsätta avläsa de många samspelande funktionerna, tendenserna och utvecklingslinjerna för att göra dem rättvisa – och för att kunna ha nytta av dem i konkret argumentation kring konkreta problem. Om det är något som studiet av historien förmedlar, så är det studieobjektets föränderlighet; vi behöver ständigt nya konkretiserande bilder av såväl nuet som det förgångna, för att kunna orientera oss här och nu samt mot framtiden. Den följande texten kan ses som ett bidrag till funktionsdiskussionen, varvid tematiken inte är att söka den viktigaste eller avgörande funktionen (i singularis), utan att uppmärksamma samspelet av funktioner (i pluralis) och de olika tyngdpunkterna som över tiden gestaltas inom skadeståndsrätten. Därmed både startar och landar artikeln i det av redaktionen efterfrågade temat om tidsligheten och förändringarnas föränderliga gestaltning.

I. INLEDNING – PLURALISM AV FRÅGOR

Frågorna kring tidens och förändringens gåtor – liksom historiens, nuets och framtidens gestaltning – är konstanta sysselsättningar utan början och slut. Även inom ett någorlunda väl avgränsat rättsområde – såsom skadeståndsrätten – är det tämligen tröstlöst att söka en *yttersta grund* för utvecklingen, eller en översta förklarande funktion som ska ge entydiga riktningssignaler för problemlösandet. Ändå är det lockande att göra ett försök, att åtminstone säga några ord om tematiken som sådan. Man kan då fråga sig, som rättsvetenskapare (men även som juriststudent etc), hur man bäst förstår ett rättsområde, varvid alternativen kan vara en monistisk (dvs entydig) förenkling som ger en lättöverskådlig totalbild utifrån en given yttersta princip – eller en mer svår-

¹ Professor i civilrätt, Uppsala universitet.

gripbar totalitet som involverar komplexitet, avvägningar och mångfald. Personligen föredrar jag det senare alternativet, men det medför att förändrings- och funktionsfrågorna måste ges en mer differentierad undersöknings- och framställningsmetod.

Som bakgrund till denna artikel (dessutom antagligen redaktionens anledning att be mig skriva den) kan nämnas mitt pågående projekt med boktrilogin ”Skadeståndsrättsliga utvecklingslinjer”;² i denna trilogi (som är över 2000 sidor lång) ”vägrar” jag förenkla därhän, att utvecklingen skulle kunna summeras i en klatschig slogan eller annan simplificering. Istället handlar böckerna om större temablock, där 2000-talets praxis närgånget analyseras, för att påvisa de många *detaljresonemangens komplexa natur*. En metafor som beledsagar just mitt skrivarbete (men det är givetvis inget ideal som alla ”måste” följa) är att se varje nytt rättsfall (exempelvis de hundratalet fallen från 2000-talet) såsom punktuella nedslag i en redan befintlig diskurs, där uppgiften blir att avläsa ringarna i vattnet runt dessa nedslag. Det handlar om att analysera detaljerna i varje enskilt fall och att se vilka materiella och argumentativa förutsättningar som redan fanns (i historien) och hur dessa inringar respektive bidrar med ramar kring analyserna (i nuet); vidare ingår i denna metodidé att avläsa de skapade ringarna efter nedslagen, vilka preciserar eller till och med förändrar hur dessa skadeståndsfrågor kan diskuteras och generera legitimerade lösningar (i framtiden). Utifrån idealet att finna tematiska sammanhang, inom vars ram de olika rättsfallen kan belysa alltför finmaskiga detaljer, har som grovsortering fått gälla en uppdelning på frågor om (1) ansvarsgrund,³ (2) ansvarsgräns⁴ och

2 Det två första banden (”Ansvarsproblem i skadeståndsrätten” och ”Gränsproblem i skadeståndsrätten”) är publicerade i Uppsala 2013, och det tredje (”Ersättningsproblem i skadeståndsrätten”) ges ut i Uppsala 2015.

3 Första bandet behandlar ansvarsgrundsfrågor, vilket innebär att boken belyser de olika rättsliga berättelser som kan legitimera att ett visst subjekt alls ska ansvara för viss handling (respektive underlåtenhet) eller verksamhet. Till behandling kommer därmed frågor om vad som överhuvudtaget utlöser culpaansvar, strikt ansvar och diverse möjliga ”mellanformer” (inklusive skärpningar) av ansvar. Vidare berörs speciella särproblem för vissa sfärer av culpaansvaret – nämligen inom olika rättsområdens gränzoner, myndighetsansvaret och det ansvar som kan etableras genom kränkningar av Europakonventionen.

4 Andra bandet behandlar ansvarsgränsfrågor. Sedan en ansvarsgrund aktualiserats, kan en mängd förlopp utspela sig. Bland de olika effekterna måste man då kunna rättfärdiga vilka skadeföljder som ska omfattas av det enligt ovan givna ansvaret – respektive vad den skadelidande själv får bära utan rätt till ett skadeståndskrav. Dessa frågor – som traditionellt diskuterats inom ramen för kausaliteten och den så kallade adekvansläran – tematiseras här som faktiska och argumentativa förhållanden på de två parternas respektive sidor; man kan kalla det en uppdelning av resonemangen utifrån ett skadevällar- och ett skadelidandeperspektiv. Det handlar dels om relevansen för ansvarsgränsen av den aktuella – av skadevällaren överträdde – ansvarsregeln eller överhuvudtaget skadevällarens faroskapande, dels om olika förhållanden på den skadelidandes

(3) ersättningsbestämning.⁵ Idén är att förena större linjer med specifika enskildheter. Det är ju annars nämligen lätt hänt (och väldigt lätt genomförbart), att måla upp ”stora saker på gång” i stora ord och med breda penseldrag; gentemot detta vill jag accentuera, att det är ”underifrån” – genom det materiella bearbetandet av detaljaspekterna inom ett rättsområde – som man efterhand kan bygga upp större förklaringsansatser. Om man tvärtom börjar med de ”stora” linjerna om samhällsutveckling, senmoderna tendenser och dylika deviser så är risken uppenbar, att man inte utifrån de enskilda fallen kan framllyfta de små avgörande fröna till vidareutveckling, utan endast bekräftar en – på bristande empiriunderlag – förutbestämd grundsyn.

Vid en pluralistisk analys kan en metod för ”kritisk granskning” användas; uttrycket avser inte något fördömande, gnällande eller självväldigt framförande av egna ”bättre” lösningar än de som ges i lagstiftning och praxis. Med avseende på just rättsfallsanalyser innebär strategin istället, att genomföra konkreta *närläsningar* av detaljer och specifika egenheter i materialet – inte att endast se allt generellt och i stort. Därigenom kan de ovan nämnda ringarna runt nedslaget bidra till, att rekonstruera den specificerande ram som problemet diskuteras inom.

Dessa närläsningar kan på så sätt uppvisa *distinktioner* – alltså ange vilka *olika* frågor som finns, där man ibland översiktligt endast ser en enda fråga, princip eller rekvisit. Och för dessa distinktioner kan närläsningen identifiera utslagsgivande *differentieringar* – dvs synliggöra den mängd av *olika* värderingar och argument, som för varierande konkreta sakomständigheter kan vägas och nyttjas för att motivera lösningar. Med en sådan metod kan man, på ett konkret och pluralistiskt sätt, hitta argumentativa mönster i ytnivåns enkla principer och rekvisit, nämligen mönster för hur berättelser kan skapas, värderas, förändras och utvecklas. När Högsta domstolen ger vissa principer och rekvisit samt genomför vissa resonemang utifrån dessa, bör man undan för undan i den större diskursen kunna frambringa en alltmer detaljerad argumentation för allt fler konkreta omständigheter; denna konstruktivism förordas istället för att bara återge fasta uttryckssätt från prejudikaten, som skäl för att ordina lösningen Ja-Nej (exempelvis skadestånd respektive icke skadestånd) på de ständigt nya uppkommande rättstvisterna. Och som alla seriösa rättsvetenskapare (och juriststudenter) vet, är det en mycket viktigare (och svårare) uppgift, att metodiskt avbeta frågorna och söka de många olika utslagsgivande

sida som påverkar synen på dennes riskbärande.

5 Tredje bandet behandlar ersättningsbestämningsfrågor; man kan också tala om skadefrågor, emedan det för vissa ersättningsposter (särskilt de ideella) handlar om både vad som alls kan diskuteras något skadestånd för och hur uppskattningen i så fall ska göras av de värden som skadats.

bedömningsgrunderna ... än att redan från början fastslå eller predika de rätta svaren (eller rentav det enda rätta svaret).

2. FÖRÄNDRING – PLURALISM AV NÄRLÄSNINGAR

2.1 TIDS- OCH FRAMTIDSBETRAKTELSE SOM GENRE

Personligen har jag svårt att tro på – och finner det hursomhelst föga konstruktivt eller intellektuellt hederligt att utgå från – en över all tid och alla samhällen upphöjd evig rätt, som vi skulle kunna söka (och kanske till och med finna) i Naturen, Människosjelen eller någon annan ”högre” region. Positivt uttryckt tror jag, att skadeståndsrättens – och generellt rättens – enda ”eviga” komponent är dess *förändringspotential*. Det kan i vart fall vid pluralistiska och konkreta närläsningar av det mer problematiska och komplexa rättsmaterialet vara en produktiv hållning, att inte utgå från att vissa generella förutsättningar konstant ”måste” finnas eller att vissa argument och värden ”alltid” är oantastligt gällande. Tvärtom kan idag en sensitivitet för avläsningar av diskursens premisser, ge vid handen en betydligt mer mångfacetterad och skiftande bild av giltiga – och möjliga – resonemang vid legitimering av lösningar på olika skadeståndsrättsliga tvistefrågor. Juridiken är inte immun mot övriga samhälls- och idéomvandlingar, och på rättens scen kan ständigt göras nytolkningar. En floskel som verkar ha återopats i alla tider är att man – vi idag respektive de igår – skulle leva i en brytningstid ... och just upprepadet av denna i sig tomta fras, synes in så fall bekräfta föränderligheten som det oföränderliga temat.

Det kan faktiskt uppmärksammas, att det finns en hel liten genre texter som handlar om hur olika rättsområden – inklusive skadeståndsrätten – utvecklas och vad man kan förvänta av framtiden.⁶ Men liksom de visionära fram-

6 För goda exempel, se bland annat Andenæs, Fortid og framtid i erstatningsretten (Andenæs, Avhandling og foredrag Oslo 1962) s 37 ff; Andersen, Små og store bølger i erstatningsretten (TfR 1948) s 99 ff; Bengtsson, Det skadeståndsrättsliga reformarbetet (Uppsala universitet 500 år Bd 11, Uppsala 1976) s 81 ff; Bengtsson, Ersättningsrätt på 2000-talet (Svensk försäkrings framtid, Stockholm 2000) s 115 ff; Dufwa, Flera skadeståndsskyldiga (Stockholm 1993) s 1653 ff, 1734 ff och 1847 ff; Dufwa, Vår komplicerade trafikskaderätt och framtiden (SvJT 1979) s 401 ff; von Eyben, Alternative Compensation Systems (Scandinavian Studies in Law, vol 41 2001) s 193 ff; Hellner, Behöver vi en ny skadeståndslag? (JT 1995–96) s 282 ff; Hellner, Compensation for Personal Injuries in Sweden – A Reconsidered View (Scandinavian Studies in Law, vol 41 2001) s 249 ff; Hellner, Några huvudlinjer i diskussionen om skadeståndsansvaret under 1900-talet (Minnesskrift Juridiska fakulteten, Stockholm 1957) s 117 ff; Hellner, Utvecklingslinjer i skadeståndsrätten (Festskrift Agell, Uppsala 1994) s 209 ff; Jørgensen, Erstatning og udvikling (SvJT 1986) s 477 ff; Kjønstad, Erstatningsretten i utvikling (Oslo 2003) s 126 ff; Lejman, Skadeståndet i nutid och framtid (Festskrift Olivecrona, Stockholm 1964) s 418 ff; Nygaard, Utviklingstrekk i skadebotretten (JV 1997) s 267 ff; Strahl, Skadeståndsrättens framtid (Minnesskrift Hult, Uppsala 1960) s 431 ff; Wilhelmsson, Senmodern ansvarsrett (Helsingfors 2001) s 27 ff och 191 ff.

tidsbilderna inom science fiction ofta snabbt blir föråldrade,⁷ ger de juridiska profetiorerna – nu efteråt – stundtals ett ytterst tidstypiskt intryck, som mer karakteriserar dåtidens debattklimat än nutidens realiteter och aktualiteter. I vilket fall favoriseras i denna genre de *stora berättelserna* om de övergripande systemtankarna och lagreformerna. Om man sänker sig från de stora orden om framtidsvisioner, tidsandan eller den eviga rättvisans idé, kan man istället fokusera på de *små berättelserna* på detaljnivån kring hur argument, rekvisit och rättskällefragment binds ihop i ständigt nya legitimerande resonemang. Förvisso kan just den typen av närläsningar även ha potential att upptäcka – och kanske till och med påskynda⁸ – förändringsprocesser, även om syftet inte är att propagera, utan att göra analyser här och nu av vad diskursen innehåller för komponenter.

En stor berättelse i den nordiska efterkrigstiden var inordnandet av skadeståndsrätten i en total ersättningsordning som, åtminstone för personskadornas del, skulle skapa säkerhet och reparation vid alla skadefall.⁹ Denna hållning är en produkt dels av den nordiska rättsvetenskapens modernistiska idéer om försäkringsrättens företrädare framför skadeståndsrätten, dels av den politiska välfärdsideologin.¹⁰ Om man ser på denna företeelse just som ett *modernistiskt projekt*, inställer sig reflektionen, att vissa dogmer som de senaste dryga femtio åren etablerats i nordisk rätt, faktiskt inte är universella och eviga – utan just regionala och tidstypiska. Under 1950- och 1960-talen diskuterades hur skadeståndsrätten skulle kunna bidra till en grundtrygghet. Det var då viktigt att åstadkomma ett system, som för de stora massorna kunde leverera ett ändamålsenligt personskadeskydd samt även i övrigt kunde samordna skadeståndsrätten med andra ersättningsystem – försäkringsrätt och socialförsäkring – så att medborgarna kunde garanteras ett fungerande

7 Såsom när man i filmer från 1960- och 70-talen tänker sig en "rymdålder" runt 2010, men där likväl personerna får leta upp en telefonhytt när de ska distanskommunicera med varandra.

8 Jfr Liisberg, Objektivet ersättningsansvar för statlig myndighetsutövning – hvilken vei blåste egentlig "vinden i Høyesterett"? (Festskrift Thue, Oslo 2007) s 669 ff, om att framtiden är själva poängen samt att framställningar om så kallad "gällande rätt" ofta stannar vid det positivistiska rättsmaterialet. Se även Wilhelmsson, Senmodern ansvarsrätt s 236 f, om att skapa nya begrepp, ompröva systematiseringen samt sträva efter nya praktiker; jfr dens, Social civilrätt (Helsingfors 1987) s 21 f och 30 ff.

9 Se vidare H Andersson, The Tort Law Culture(s) of Scandinavia (Journal of European Tort Law 2012) s 210 ff, för en skiss över den nordiska skadeståndsrättens möten med olika samhälls- och idéförändringar under det senaste seklet.

10 Se vidare M Carlsson, Arbetskada (Stockholm 2008) s 84 ff och 96 ff, om diskursteman kring skadeståndsrättens samspel med försäkring, socialrätt och frivilliga uppgörelser; jfr även a s 52 ff, 70 ff och 144 ff, om typiskt nordiska drag och hur dessa påverkat arbetsskadeersättandet. Se även von Eyben, Kompensation for personskade I (København 1983) s 145 ff och 827 ff; dens, Kompensation for personskade II (København 1988) s 609 ff.

välfärdssystem. Med dessa centrala och angelägna uppgifter av stor politisk och samhällslig betydelse, var det inte konstigt att de typiska, spetsfundiga juristspörsmålen kring perifera detaljfrågor kom i skymundan. Men när väl reformerna satt sig efter skadeståndslagens tillkomst 1972 (och dess slutputsning av personskadeersättandet 1975) dröjde det inte länge förrän de konkreta enskildheterna kring olika ansvarsformer, skadetyper, skadebegränsningar och så vidare åter pockade på juristernas intresse.

Och det är alltså dessa små berättelser som vi idag kan fästa uppmärksamheten på. Om man så önskar, kan man förvisso se ett antal övergripande teman för dessa berättelser såsom stora tendenser, inom vars ram diverse omvandlingar, förskjutningar och möjliga nyformuleringar av frågor och svar noteras. Men med en pluralistisk och konkretiserande metod vore det tämligen inkonsekvent, att måla upp några *stora abstrakta trender*. Och än värre vore det, att lansera en enskild frågeformulering som *det sista skriket*, paradigmskiftet eller slagordet inom skadeståndsrätten – såsom någon förhastad lära om den postmoderna, informationsåldersanpassade, ekologiska, rättvisebaserade, moraliska (eller o- respektive amoraliska), solidariska, multikulturella, rättsekonometiska, idealistiska, medborgarvärnande, personlighetsfrämjande, individualistiska, kollektivistiska, gräsrotsanknutna, välfärdsmissiga, pragmatiska, formella etc skadeståndsrättens genomslag. Nej, inget av detta! Eller möjligen alltihopa samtidigt – men i vart fall ingen enskild ensidig utformning av någon stor lära eller tes, som predikar predikamenten för vår tids skadeståndsrätt.

Om man odlar idealet med eftertänksam diskursavläsning, bör man överhuvudtaget vara sunt skeptisk när man tvingas höra att ett visst ”*paradigmskifte*” plötsligt inträffat. Vid närmare analys synes det oftast snarare handla om formulerade ytfenomen – eller upphovsmannens egen rättspolitiska önskan om en förändring ... som omsätts i ett psykotiskt imperativ, att det åstundade redan inträffat.

2.2 KRITISKA NÄRLÄSNINGAR OCH SMÅ BERÄTTELSE

Idag talar många om vår tid som en ”postmodern” eller ”senmodern” epok. Men som ovan nämnts, bör man vara försiktig med att anamma stora teorier såsom enda utslagsgivande faktor; dock kan man säga att den nu nämnda insikten har fört med sig nya sätt att formulera och diskutera rättsliga problem inom just postmodernismen. Den aspekt av det postmoderna tillståndet jag närmast tänker på, är den pluralistiska öppenheten för möjligheten av *varierande förklaringsansatser*, utan att i positivistisk anda ha en axiomatisk fast

grund att härleda allt ifrån.¹¹ Efter skadeståndsrättens modernistiska tid med reformer, reparation och stora system, har en mer splittrad bild uppkommit. En större öppenhet för multipla influenser – vad avser rättskällefragment – ger en livligare och mer differentierad bild av såväl ansvarsåläggande, skadebegrepp som gränsdragningar. Med en öppnad blick för både rättsområdets materiella förutsättningar och postmodernitetens pluralistiska retoriska möjligheter, kan en levande utveckling skönjas, vilken inte enbart handlar om progressiva krav på ”mer ersättning”, utan fastmer om den befintliga och iakttagbara rättsliga omvandlingen av tidens tankar till en etisk pluralism med en bred och – för en mängd olika detaljfrågor – konkret specificerad argumentationsbas, som bättre förmår fånga upp dagens värderingar och problem.

Om förändring än är det enda bestående, kan man inför rättens växlande vindilar inta olika förhållningssätt (ungefär som att välja mellan att bygga ett vindskydd eller en väderkvarn). Man kan betona enhetliga rättssystematiska aspekter, och därför värna bevarandet av den ”egentliga kärnan” (vad det nu må vara); man kan också se ständiga, omvälvande nyhetsvärden – och så kallade paradigmskiften – som sätter systemet i gungning, så att studiet av rätten blir en kontinuerlig och ogripbar fluktuation av uppdykande rättsfigurer. Med en differentierande närläsningssinriktning, kan man även däremellan se *språkets och diskursens konstruktion* av rätten; därmed blir själva förändringstematiken i sig meningsfull.¹² De konstruerande mönstren, såväl för den materiella rättens utveckling som för rättsdiskursens – argumenterandets och legitimerandets – förändringar, kan lättare avläsas, om man öppnar civilrätten mot språkets inverkan på rättens sätt att uppfatta världen och sig själv. Och emedan all vår kommunikation om och inom rätten gestaltas i språket, bör de juridiska språkspelen och deras narrativa former kunna ge insikter i hur förändringar-

11 Se om denna syn på postmodernt tänkande inom juridiken, H Andersson, *Postmoderna och diskursteoretiska verktyg inom rätten* (Juridisk metodlära, Stockholm 2013) s 343 ff. Se vidare H Andersson, *Constructive Deconstruction* (Anglo-Swedish Studies in Law, Uppsala 1998) s 358 ff och 369 ff; dens, *Diversity and Unity* (Scandinavian Studies in Law, vol 41 2001) s 11 ff och 14 ff; dens, *Kritisk pluralism – utmaningar för rättsvetenskapen vid millennieskiftet* (JFT 2000) s 22 f och 36 ff. Se även H Andersson, *The Tort Law Culture(s) of Scandinavia* s 218 ff och 224 ff, om det postmoderna tillståndets möten med föregående epoker – och dagens utmaningar.

12 Se vidare om dylikt förändringsavläsande, H Andersson, *Barthesianska meditationer* (Hyldestskrift Nørgaard, København 2003) s 71 f, 79 f, 90 f och 94 f; dens, *Rättens narratologiska dimensioner – interaktion och konstruktion* (Interaktiv rättsvetenskap, Uppsala-Åbo 2006) s 13 ff; dens, *24 preludier utan fuga* (Konsten att rättsvetenskap, Uppsala 2004) s 23 ff. Se även M Hansson, *Kollektivavtalsrätten* (Uppsala 2010) s 74 ff och 116 ff, om gestaltningen av olika förändringsdiskurser, varvid en narratologisk inriktning kan fokusera på hur temporalitet och andra berättelsetekniker skapar den meningsfulla kausaliteten, vilken ses som ”naturlig” och som därmed legitimerar ett rättsområdes identitet.

na kan avläsas och medvetandegöras som konstruktiva strategier för rättens fortlevnad.

Den som sökt avvänja sig från traditionen, att se språket och diskursen som ett i sig ointressant redskap för förmedling av den ”egentliga” materien, kan stundtals notera överraskande – i vart fall intressanta och nämnvärda – förändringar över tiden avseende hur rättsfrågor omtalas, diskuteras och därmed löses. Olika saker går för sig i olika tider, och stundtals är språket en mer sensibel *avläsare av värderings- och argumentationsförändringar* än rättens ytnivå, såsom den tar sig uttryck i regler, rekvisit och begrepp; dessa kan nämligen ofta vara helt oförändrade och låsta, trots en rejäl omdaning av argumentationsbanorna och falllösningarna. Om man tänker sig språket – och den språkliga utformningen av ett rättsområde (dvs dess diskurs) – som en ocean, där lager efter lager av sedimenteringar kan avläsas på botten, kan man få blick för förändringen som sådan, samtidigt som man med förnyat intresse kan se varifrån tankar och uttryck härrör. Ibland går det att få syn på obotliga anakronismer; ibland fungerar samexistensen mellan tids- och tankemässigt helt skilda element. Språk och tanke är förenade, och om ett visst sätt att tänka på världen och värden utmanas, visar det sig i benägenheten att acceptera respektive att motsätta sig vissa språkliga konventioner, associationer och jämförelseakter. Fråga alltså inte om språket eller tanken kommer först – de kan inte åtskiljas. Istället kan reflektionen avse hur man, genom strategiska val av utbytbara associativa länkar, i språket lyckas förmedla helt olika bilder och innebörder.

Från skadeståndsrättens område kan nämnas det *språkspel*, som på några decennier förmått frambringa helt nya ersättningsberättigade intressen samt förskjuta gränserna för vad som alls kan behandlas som rättsliga frågor. Genom att gradvis spela ut motsatspar – såsom privat-offentligt, ekonomiskt-ideellt och direkt-indirekt etc – mot andra alternativa, associativa och värdebemängda skillnads- och likhetskomponenter, har man efterhand lyckats etablera ett språk där mer än svart och vitt finns. Och – vilket är särskilt intressant – allt detta kan pågå i den juridiska, ständigt föränderliga, diskursen utan att nödvändigtvis någon lagändring kräver det. Gamla ord och begrepp kan på så sätt visas ha fått en ny språkmiljö, där deras innebörder avläses via nya meningsskapande skiljelinjer. Och om man inte är så snabb med att söka definiera och ringa in vad ordet, begreppet eller rekvisitet ”egentligen” betyder, så kan man – särskilt över en längre studerad tidsperiod – bli varse diskursen och språkspelet som en egen pluralistisk materialitet.

Diskursens egen organisering tillåter således förändringar, och dessa bör inte ses som blott en realisering av den ”egentliga” utvecklingslinjen, på samma sätt

som orden inte blott återger de ”egentliga” objekten bortom diskursen. De idéer, värderingar, intressen och konjunkturen som tematiserar diskursens enhet, ligger inte heller utanför diskursen. Politik, makt och intressen bör inte ses som något ojuridiskt, utan just som de strategiska bildningsenheter, vilka inom diskursens ramar påverkar valen och valmöjligheterna. Det ingår i diskursens ordning, att alla dessa strategiska regelbundenheter för konstruktion av de enheter vi diskuterar, inte i sig själva syns. Tvärtom är det som om diskursen tenderar att dölja ”*diskurserandet*”, så att dess resultat istället får framstå som det egentliga innehållet. Att jag här sätter diskursen som ett eget subjekt är avsiktligt; tanken är att diskursen och språket – inte ett medvetande hos ett enskilt subjekt – ligger bakom vad som kan utsägas. Diskurs och språkspel är inte blott den tunna ytan som skiljer ord från realiteter; diskursens materialitet innebär att den har sina egna regler – utöver de rättsliga reglerna – för hur objekt och betydelser skapas. Att man inte ser denna diskursens materialitet är också ett resultat av diskursens ordning, för diskursreglerna skapar ett ”naturligt” seende av resultatet såsom det materiella.

Man måste alltså vänja sig vid en *omvänd lins*, för att se vad som skapar detta resultat. Och alltså, en metod för att bli varse den mångsidiga diskursen och dess förändringar är via närläsningar som analyserar distinktioner och differentieringar.

3. FUNKTION OCH ÄNDAMÅL – PLURALISM AV SAMSPELANDE ARGUMENTATIONSMÖNSTER

3.1 SKADESTÅNDETS RESPEKTIVE SKADESTÅNDRÄTTENS FUNKTIONER
Den enda stora berättelsen (eller ”Grand Narrative”) om samhället, rättsordningen, rationalitetens seger eller till och med historiens utveckling mot ett givet mål, ersätts alltmer av ett flertal små berättelser. Inom rättsvetenskapen kan man tänka sig två diametralt motsatta responser. Man kan å ena sidan reagera mot det förfall som hotar att ruinera systematiken och traditionerna, och därmed leda ut i ett postmodernt moras. Man kan å andra sidan tänka sig att *justera begreppsapparaten och de vetenskapliga metoderna*, så att man lyckas fånga upp – och göra rättvisa åt – den mångfald som alltfler ändå finner vara symptomatisk för vår tid. Bägge attityderna kan ha fog för sig, men själv lutar jag åt den senare, alltså att vi bör anpassa våra redskap och kartor. Mångfaldig encyklopedi föredras framför den enögda (och enfaldiga) cyklopen, och dialog framför monolog.

Diskussionen om skadeståndsrättens funktioner och grundvalar är en aldrig

sinande historia.^{13,14} Som ett *tidsdokument* kan exempelvis nämnas, att det i 1972 års skadeståndslagsproposition finns en principiell diskussion av dessa frågor.¹⁵ Där framhålls fördelningen bland medborgarna av de ekonomiska förlusterna i anledning av skadefall; fördelningen ska vidare tillgodose allmänt erkända krav på social rättvisa och trygghet, rationellt utnyttjande av samhällets och enskildas ekonomiska resurser samt främja strävandena att förebygga skador.¹⁶ Problemet med att tolka propositionens målsättning är att den egentligen rör ett framtida ersättningsystem, av annat slag än skadeståndsrätten. Den föreslagna lagen sågs närmast som ett provisorium i avvaktan på ett system av socialförsäkringsmodell ... med andra ord ett system som aldrig kom att materialiseras.¹⁷

13 Från de allra senare årens goda skörd av doktorsavhandlingar i Norden, kan nämnas följande exempel på framställningar om funktionerna och övergripande rättfärdigande grunder; Anfinen, Skadelidtes egeneksponering för risiko i erstatningsretten (Bergen 2013) s 58 ff; M Carlsson, Arbetsskada s 44 ff och 84 ff; Ehlers, Om adækvanslæren i erstatningsretten (København 2011) s 214 ff; Færstad, Erstatningsansvar for villedende informasjon (Bergen 2011) s 49 ff; Hagland, Erstatningsbetingende medvirkning (Oslo 2012) s 53 ff; Liisberg, Erstatningsansvaret for offentlig servicevirksomhet (Bergen 2005) s 37 ff; Sandvik, Miljøskadeansvar (Åbo 2002) s 39 ff; Schultz, Kausalitet (Stockholm 2007) s 101 ff; Thorson, Erstatningsrettslig vern for rene formuestap (Oslo 2011) s 69 ff, 291 ff och 299 ff.

14 Avseende äldre, och fortfarande aktuella, framställningar, se särskilt, Dufwa, Flera skadeståndsskyldiga s 1667 ff; Hellner, Om obehörig vinst (Uppsala 1950) s 188 ff; Hellner, Värderingar i skadeståndsrätten (Festskrift Ekelöf, Uppsala 1972) s 304 ff och 329 ff; Karlgren, Skadeståndsrättens reformering och allmänpreventionen (SvJT 1968) s 695 ff; Kjønstad, Erstatningsretten i utvikling s 129 ff; Lundstedt, Grundlinjer i skadeståndsrätten, Förre delen (Uppsala 1935) s 104 ff; Nygaard, Aktløyse vurderinga (Bergen 1974) s 96 ff; Roos, Ersättningsrett och ersättningsystem (Stockholm 1990) s 21 ff; Skovgaard, Offentlige myndigheders erstatningsansvar (København 1983) s 42 ff; Strahl, Några kritiska anmärkningar om den svenska skadeståndsrätten (SvJT 1947) s 93 ff; Vinding Kruse, Preventionen i ersättningsretten – finns den? (SvJT 1987) s 397 ff. Jfr kanske även mitt eget bidrag, H Andersson, Skyddsändamål och adekvans (Uppsala 1993) s 314 ff (kapitel 10). Och alla läsare av Juridisk Publikation känner förstås till Hellners lärobok, se senast Hellner/Radetzki, Skadeståndsrätt (9 uppl, Stockholm 2014) s 36 ff.

15 Se prop 1972:5 s 78 ff. Se vidare Strahl, Förberedande utredning (SOU 1950:16) s 64 ff, 68 ff och 96 ff, om behovsargument.

16 För en översikt av den skadeståndsrättsliga reformdiskussionen, se prop 1972:5 s 50 ff och 67 ff; Bengtsson, Det skadeståndsrättsliga reformarbetet s 85 ff; Bengtsson, Nordiskt samarbete inom skadeståndsrätten (TfR 1988) s 544 ff och 552 ff; von Eyben/Isager, Lærebog i erstatningsret (7 udg, København 2011) s 56 f; Hellner, Skadeståndsrättens reformering (SvJT 1967) s 679 ff och 719 ff.

17 Jfr Bengtsson, Skadeståndsrätt och försäkringsrätt i framtiden (JfT 1977) s 219, om att man ibland har "frammanat mer eller mindre luftiga visioner av en framtida ordning, där skadeståndets ersättande roll i samhället till väsentlig del övertagits av försäkring"; jfr även Lundstedt, Grundlinjer i skadeståndsrätten, Förre delen s 127. Jfr även SOU 2010:87 s 65, om att framtidsvisionen inte har haft några starka återverkningar på de enskilda reglerna i skadeståndslagen; se Bengtsson/Strömbäck, Skadeståndslagen (5 uppl, Stockholm 2014) s 23, för samma iakttagelse avseende

I olika läger och i olika tider har förordats olika förslag (dvs i pluralis) på vad som kan vara skadeståndsrättens viktigaste och mest grundläggande syfte, ändamål eller verkning (dvs i singularis); men med blott enstaka undantag, synes numera frågeställningen snarare belysas utifrån samspelet av många divergerande och delvis *motstridiga mål och funktioner*.¹⁸ Med det ideal som togförs i denna artikel – att söka mångfald i diskursen – synes inte strävan att korrekt fastställa den enda, eller den högsta, funktionen som en realistisk eller angelägen uppgift. Om man kliver ned från de abstrakta nivåerna till specificerande närläsningar av konkreta fall, får man en mer mångfacetterad och detaljerad bild av hur ändamålssynpunkterna gör sig gällande – med olika styrka för olika skadeståndsfall – och hur motiveringarna undergår förskjutningar från typfall till typfall.

De konkreta funktionerna prevention, reparation, pulvrisering (förvisso via försäkring) och överflyttning ska inte närmare penetreras här,¹⁹ inte heller de omskrivningar av dessa utfall (särskilt reparationen) som stundtals görs med epitet såsom ”rättvisa”.²⁰ Istället konstateras, att de flesta resonemang om

dessa tankegångars avgörande värde nuförtiden.

18 Jag har i annat sammanhang (i min doktorsavhandling från 1993) mer ingående behandlat dessa funktionsfrågor, och då belyst den nu nämnda tanken på ett funktionssamspel samt därvidlag reflekterat över konsekvenserna just med avseende på problemen kring ansvarets gräns; se vidare H Andersson, Skyddsändamål och adekvans s 314 ff, 319 ff och 338 ff, med där angiven litteratur. Se även Jørgensen, Erstatningsret (2 udg, København 1972) s 25 ff, som hellre än att söka skadeståndsrättens ändamål, formulerar spørsmålet som en fråga avseende vilka argument som under rådande samhällsförhållanden kan anföras för att upprätthålla ansvarsreglerna – varvid ett flertal funktioner kan iaktas. Se vidare Ehlers, Om adækvanslæren i erstatningsretten s 188 ff och 207 ff, om grundvalarna för en argumentativ adekvanslära.

19 För en rekapitulation, se referenserna i fotnoterna 13–14. Se vidare Bladini, Preventionstanken i den skadeståndsrättsliga utvecklingen (Värbok Strömbäck, Stockholm 1996) s 57 ff, för en illustrativ belysning av hur olika funktioner – i detta fall preventionen – kan genomgå olika upp- och nedgångar respektive återkomster under perioder av klassisk, realistisk, social, ekonomisk och nyklassisk grundsyn inom skadeståndsrätten. Se även Bengtsson, Försäkringsteknik och civilrätt (Stockholm 1998) s 154 ff; von Eyben, Kompensation for personskade I s 499 ff; Roos, Ersättningsrätt och rättsekonomi (TfR 1996) s 28 ff. Jfr Wilhelmsson, Senmodern ansvarsrätt s 29 ff och 50 ff, om olika faser av marknadsorientering och dess eventuella påverkan på preventionsfunktionen.

20 Jfr Schultz, Kausalitet s 150 ff och 172 ff, för en redogörelse av korrektiv rättvisa och andra rättviseargument. Se även Ehlers, Om adækvanslæren i erstatningsretten s 231 ff; Færstad, Erstatningsansvar for villedende informasjon s 64 ff; Hagland, Erstatningsbetingende medvirkning s 53 ff och 118 ff. Se även Wilhelmsson, Senmodern ansvarsrätt s 132 f, för en öppning mot flera olika rättvisediskurser – dvs inte enbart den individuella korrekta, utan även exempelvis den välfärdsinriktade distributiva rättvisan; jfr även a a s 199 ff. Jfr vidare Wilhelmsson, Social civilrätt s 36 ff, om de icke-formella rationalitetsformerna och utvecklingen av en materiell, reflexiv rättvisa.

skadeståndsrättens ändamål och funktioner har förts på ett *metaplan*, som ger ytterst ringa ledning vid specifik problemlösning; dessa diskussioner rör snarare systemets eller olika reformers berättigande samt de långsiktiga verkningarna av skadeståndsreglernas upprätthållande. Majoriteten av funktionsresonemangen handlar egentligen om ”skadeståndets funktion”, med andra ord vilka verkningar skadeståndets utgivande har i de fall det faktiskt utges. Då fås uppmärksamheten på den lätt iakttagbara konsekvensen, att den skadelidande får ersättning (och man kan också spekulera i att detta medför prevention för eventuella skadevällare); eller så omformuleras det positiva i detta resultat – genom uttrycksätt kring att rättvisa uppnåtts eller att en rättighet värnats genom ersättandet.²¹ Men dessa konstateranden – dvs att ett utgivet skadestånd innebär reparation samt de pigga, ackompanjerande idiomerna med ”rätt”-ordstammen – är ju tämligen triviala ... eftersom skadestånd och ersättning i vanligt språkbruk, och med avseende på effekten, är ekvivalenta; och att blankt argumentera utifrån att man har rätt är ju rätt orättsligt. Jämför de avskalade nonsensfraserna ”Skadeståndets funktion är skadestånd” eller ”Skadeståndets funktion i de fall skadestånd utgår är att skadestånd utgår”.

Denna *skadeståndets funktion* på rättsföljdssidan – och omskrivningar av det ”rättvisa” i denna reparation eller överflyttning (i de fall reparation och överflyttning sker) – kan ställas mot *skadeståndsskyldighetens funktion* på rättsfaktasidan. I det senare fallet poängteras vilka verkningarna blir, genom att förutsättningarna för skadeståndsansvar upprätthålls; det är ju lika mycket en funktion av skadeståndsrätten, att skadestånd inte utgår som att skadestånd utgår. För att inte enbart omskriva de positiva resultaten i de positiva ersättningsfallen, förordar jag för egen del – åtminstone är det utgångspunkten för min pluralistiska metod – att frågan om skadeståndets funktion (i de positiva fall då skadestånd utgår) byts ut mot frågan om *skadeståndsrättens funktioner* när förutsättningarna för skadeståndsskyldigheten upprätthålls. Därmed innefattas i diskussionen både situationerna när rättsdiskursens resultat blir positiva ersättningsfall och när resultatet blir nekade skadeståndskrav (då den skadelidande får bära sin skada själv).

3.2 FUNKTION RESPEKTIVE FUNKTIONER OCH PARTSDUALISM

En funktion – respektive grundval, ändamål etc – som särskilt kan framhållas inom den nu presenterade ramen av pluralistisk analys, är att skadeståndsrätten innebär en *riskfördelning* mellan de två sidorna vid skadefall.²² Därvid åsyftas

²¹ Jfr Lødrup, Lærebok i erstatningsrett (6 utg, Oslo 2009) s 109, om att den skadelidande därvidlag ofta får publikens ”sympati”.

²² Jfr Lødrup, Lærebok i erstatningsrett s 69, 110, 129 f, 134 f, 158 f, 229 och 287 f, för en återkommande behandling av den lämpliga riskfördelningen utifrån olika värden och hänsyns-

den generella riskfördelningen mellan presumtiva skadevällare och skadelidande, ej risk- och intresseavvägningar mellan två enskilda personer²³ – även om man förvisso, i förenklade resonemang, kan göra denna konkretiserande personifiering av rättsområdets funktionssammanhang.²⁴ Istället för ett ensidigt trumfande av skadelidandesidas behov och reparation – eller överflyttandet av skadan på skadevällarsidan, respektive denna sidas prevention – får man i de många varierande spörsmålen om (1) ansvarsgrund, (2) ansvarsgräns och (3) ersättningsbestämning undersöka specifika argument och värderingar, som kan legitimera en lösning åt endera hållet ... dvs argument både för och emot skadeståndsällgande.

En återkoppling kan därmed göras till den ovan nämnda dualismen med *skadevällar- och skadelidandeperspektiv*. Med detta synsätt blir skadeståndsrättens ändamål, att fastställa en rättsligt motiverad ”lämplig” risk- och skadefördelning: När får man bära sina skador själv, och när kan de överföras på någon annan? Det positiva med reparationen måste vägas mot det negativa med att skadevällaren belastas med skadorna, och syntesen är uppenbarligen en strävan efter en ändamålsenlig riskfördelning mellan de två partssidorna inom skadeståndsrätten – eller en ”rättvis” riskfördelning, om man så vill (varvid dock orden lämplig och rättvis givetvis inte står för något annat än en positiv syn på resultatet, medan vägen dit beträds på ett differentierat sätt). Denna dualistiska modell för en pluralistisk avvägning riskerar att snedvridas, för det fall blott ett perspektiv eller en funktion betonas.

Man brukar i samband med nu nämnda funktioner, belysa två aspekter av det som kallas rättvisa (även om jag personligen föredrar mer konkretiserade funktionsangivelser)²⁵ – nämligen den *distributiva rättvisan*, som behandlar för-

taganden. Jfr även Andersen, Skadeforvoldelse og erstatning (Oslo 1970) s 13 ff; Holle, Hæftelsesansvar for selvstændigt virkende tredjemænd (København 2013) s 25 f och 92 f; Jørgensen, Erstatningsret s 12 och 22; Nygaard, Aktløysevurderinga s 100 ff.

23 Se vidare om Lundstedts kritik av ideologin kring skuldförutgången, som begränsar horisonten till det enskilda fallets två parter istället för de samhälleliga intressena, Lundstedt, Grundlinjer i skadeståndsrätten, Senare delen I (Uppsala 1944) s 20 ff, 126 ff och 136 ff. Se även von Eyben, Kompensation for personskade I s 409 ff och 430 ff, om ett större funktionellt grepp på skadeersättandet, emedan den individualistiska bilden av skadeståndsrätten – med förlustöverflyttning mellan individer samt direkt beteendepåverkan – inte längre stämmer med verkligheten.

24 Jfr Astrup Hoel, Risiko og ansvar (Oslo 1929) s 191 f och 243 f, om de olika sätten att argumentera avseende enskilda inträffade skadesituationer respektive grupper av riskbärare på respektive sida.

25 För ett klassiskt massakrerande av rättvisemetoden, se Lundstedt, Grundlinjer i skadeståndsrätten, Senare delen I s 115 ff, 541 ff och 549 ff; dens, Grundlinjer i skadeståndsrätten, Senare delen II:2 (Uppsala 1953) s 27 ff, 68 ff och 83 ff. Se vidare Strahl, Några kritiska anmärkningar om den svenska skadeståndsrätten s 91 ff, för ett ifrågasättande av rättviseargumentens värde,

delningen av värden och fördelaktiga positioner, samt den *korrektiva rättvisan*, som handlar om att korrigera och återställa åstadkomna avvikelser. Den distributiva rättvisan diskuteras gärna i kollektiva termer, medan den korrektiva utgår från en individuell situation.^{26,27}

bland annat emedan de värderingar som därigenom kommer till uttryck ofta kan stödjas av någon annan synpunkt samt att rättvisekänslan dessutom påverkas av lagstiftningen – ”man vänjer sig” – varför den senare inte gärna endast kan sträva efter att följa den förra. Se även Hellner, Enhetliga regler eller områdesanpassade ersättningar – lapptäcke eller ej? (NFT 1990) s 218 f, som avvisar den korrektiva rättvisesidén om förhållandet mellan två parter och tanken på en rättvis reaktion mot skadevårdarens handlande gentemot den skadelidande, emedan denna bild – bland annat med hänsyn till försäkringarna – ”strider alltför mycket mot fakta”. Jfr även Thorson, Erstatningsrettslig vern for rene formuetaap s 69 ff, som är öppen för att både rättviseargument och pragmatiska – instrumentella – betraktelser är användbara samt att de opererar på olika konkretions- respektive generalitetsnivåer.

26 Se senast i svensk doktrin om dessa frågor som följt filosofin sedan Aristoteles dagar, Schultz, Kausalitet s 154 ff. Om rättviseresonemang inom skadeståndsdiskursen, se vidare Askeland, Tapsfordeling og regress ved erstatningsoppgjør (Bergen 2006) s 20 ff och 66 ff; Dufwa, Flera skadeståndsskyldiga s 1719 ff; Ehlers, Om adækvanslæren i erstatningsretten s 231 ff. Schultz, Kausalitet a st, betonar en ”moralisk grund” för skadeståndsrätten utifrån teorin om korrektiv rättvisa, varvid han utgår från de två parterna i en skadeståndstvist och motiverar ansvaret för A på så sätt, att om A orsakat B en skada ska A kompensera B. Kausaliteten anges därmed ha ”moralisk relevans”; det är (enligt denna åsikt) inte bara en fråga om att på något sätt ordna ersättning för B, utan det etiska ställningstagandet ligger i just korrektivet att A reparerar B emedan A orsakat B skada. Den av Schultz, a a s 42 ff, 87 f, 119 ff och 172 ff, accentuerade moraliska (och monistiska) basen för skadeståndsrätten – och den därav centrala ställning som kausalitetskravet erhåller i denna konception – innebär ett försvar för en individualistisk, liberalistisk och retrospektiv skadeståndsrätt; det anförs av Schultz, a a s 88, att hans teoribildning kring orsakskravet ”står i samklang med grundtankar inom den politiska (frihetliga) liberalismen”, men att den även ”skulle kunna passa väl in i ett mer socialliberalt värdesystem” – varvid det anförs att den förfäktade orsaksformuleringen är ”moraliskt attraktiv” eftersom den ”står i samklang med en moralisk uppfattning som är allmänt sett attraktiv” (varvid den ovan citerade politiska liberalismen nämns). Som framgått delar jag inte synen på monism, men det må vara en avhandlingsförfattarens frihet att framhäva det valda ämnets relevans, så även om jag inte placerar den faktiska kausaliteten så centralt som Schultz, ska det inte undanskymma att jag finner dennes inringande framställning av dessa rättsteoretiska och filosofiska frågor mycket stimulerande och väl genomförd (även om jag personligen inte finner det attraktivt, att anföra en viss politisk uppfattning som stöd för en teoris attraktivitet).

27 Jfr Stang, Erstatningsansvar (Oslo 1927) s 24 ff, om att vad som ovan (i förra fotnoten) omtalades som en moralisk syn på att den som orsakar skada också ska betala ersättning, brukar hänföras till den naturrättsliga (thomistiska) traditionen, som man annars vanligen sätter i motsatsställning till den liberalistiska riktningen, vilken menar att ett dylikt kausalansvar skulle förlama handlingsfriheten. För en historisk karakteristik av ”primitiva” och ”naiva” rättsuppfattningar om kausalitet såsom grund för ansvar och som substitut för hämndinstitutet, se Øvergaard, Norsk erstatningsrett (2 utg, Oslo 1951) s 3 ff, 10 f och 401 ff. Liknande karakteristik hos Karlgren, Skadeståndsrätt (5 uppl, Stockholm 1972) s 8 f, jfr a a s 15 och 74; Lundstedt, Grundlinjer i skadeståndsrätten, Första delen s 15, 31 f och 42 f; Lundstedt, Grundlinjer i skadeståndsrätten, Senare delen I s 354 f; Lundstedt, Grundlinjer i skadeståndsrätten, Senare delen II:

Utifrån den ovan presenterade idén om pluralism med avseende på avläsningen av konkreta skadeståndsresonemang – med deras många distinktioner och differentieringar²⁸ – kommer i denna framställning inte något försök göras, att etablera ett abstrakt *monistiskt fundament*.^{29,30} Därmed faller också behovet av att förkunna ett enda giltigt moraliskt rättvisekoncept.³¹ Abstraktionen i dylika teoribyggen – och deduktioner från dem – liknar ofta trollkarlens ramsor och besvärjelser då *kaninen "trollas fram" ur hatten*; förklaringen är ju att kaninen, rättvisebegreppet och de lösningar som härrör från detta begrepp redan placrats där ... inte att analysen eller besvärjandet deduktivt nådde dit. Som ovan nämnts, förs funktionsdiskussionen numera i allmänhet utifrån frågor kring hur olika värden, intressen och funktioner samspelar.³² Som vidsynt diskursav-

(Uppsala 1948) s 228; Winroth, Om skadestånd (2 uppl, Uppsala 1907) s 9 och 82.

28 För några betraktelser av den diversifiering som inträtt i civilrätten – inklusive skadeståndsrätten – och den därav försvarade möjligheten att etablera ett enhetligt system, se exempelvis Bengtsson, Om civilrättens splittring (Festskrift Grönfors, Stockholm 1991) s 29 ff; Dufwa, Skadeståndsrättens komplexitet (JT 1992–93) s 247 ff; Wilhelmsson, Risksamhället och skadeståndsansvarets fragmentering (Festskrift Christensen, Lund 2000) s 619 ff; Wilhelmsson, Senmodern ansvarsrätt s 103 ff och 193 ff.

29 Se vidare Bengtsson, Om allmänna skadeståndsläror (TfR 1987) s 131 ff, om det vanskliga i att söka en enda "rättsgrund" för reglerna på området; även om det visserligen kan synas lockande för en domstol, att genom en "enkel och klar regel" som tar fasta på "en viss aspekt på problemet" lösa detta "en gång för alla", så lär man få betänkligheter med hänsyn till möjliga bieffekter, varför en "mängd modifikationer" får uppställas. "Det är alltså en riskabel förenkling att anta att domstolarna skulle se stora grupper av tvister ur en alldeles bestämd synvinkel och utforma avgörandena i enlighet härmed."

30 Jfr Ek, Bidrag till läran om utomobligatoriskt skadeståndsansvar vid rättsenlig farlig verksamhet (Helsingfors 1943) s 67 ff, om det fåfänga i att söka ett gemensamt fundament för de olika situationerna av strikt ansvar. Se vidare Astrup Hoel, Risiko og ansvar s 18 f, om det samlade ersättningssystemets uppbyggnad av olikartade principer som kombineras, kumuleras och avvägs mot varandra. Se även Sisula-Tulokas, Goda seder och ersättning för rena ekonomiska skador (JFT 2009) s 572, om det begränsade värdet av enkla hjälpkriterier samt att elasticiteten i skadeståndsrättens grundelement uppnås genom "avvägning mellan ett flertal olika hänsyn"; och vidare – vilket även skulle kunna vara mitt motto – a st: "Det finns inte självskrivna lösningar för mångfacetterade fall i skadeståndsrättens gränsländ." Se vidare Sisula-Tulokas, Ren ekonomisk skada (Helsingfors 2012) s 292 ff. Jfr även Færstad, Erstatningsansvar for villedende informasjon s 15 ff, om fördelarna med en pragmatisk rättssyn, framför att förhålla sig till ett strikt normsystem.

31 Jfr Jareborg, Allmän kriminalrätt (Uppsala 2001) s 80 ff, om olika moraliska gemenskaper; jfr även a a s 92 ff, om rätt och moral. Frågan huruvida skadeståndsrätten har någon "moralbildande" funktion – och vad denna i så fall skulle bestå i – lämnas i detta sammanhang åt sitt öde; för en klassisk framställning om moralbildningsfunktionen, se Ekelöf, Straffet, skadeståndet och vitet (Uppsala 1942) s 92 ff.

32 Se de ovan, fotnoterna 13–14, anförda referenserna. Jfr även Hellner, Utvecklingslinjer i skadeståndsrätten s 220 f, om vikten av att de olika rättviseeöverbägandena etc måste vägas samman samt att rättsvetenskapen utför dessa operationer explicit.

läsare ska man dock också notera, att monism kan förespråkas i teorin;³³ men för en pluralist får dylika anspråk betraktas just som delar av en större kontext, inte anledningar till att själv uppställa ”det enda riktiga kriteriet”.³⁴ Rättvisekonceptionerna har nämligen samma egenhet som de ovan berörda diskussionerna av skadeståndets funktion, dvs de fungerar som omskrivningar av att skadestånd utgår. Men eftersom det i den reellt praktiserade skadeståndsrätten inte är ett axiom, att alla som är orsak till en skada ska återställa den, kan inte den korrekta rättvisan förklara skadeståndsrättens ändamålsenliga fungerande i de många – ja, majoriteten av – fall vari den som förvisso är orsak till en skada inte behöver ersätta denna, utan den skadelidande själv får bära skadan.

Överhuvudtaget kan man fundera över alla dessa våra strävanden efter att ge uttryck åt ett rättsområdes – eller hela rättsordningens (eller varför inte livets och existensens) – fundamentala ändamål. Det kan synas som om spörsmålen oftast blir *idealiseringar av den positiva utgången*, då rättsreglerna medger den aktuella rättsföljden – exempelvis skadestånd. Men det skadeståndsrättsliga systemet ska ju, enligt ovan, kunna åstadkomma och legitimera både positiva och negativa utgångar av ett ärende. Även lösningen ”icke skadestånd” är ett utslag av skadeståndsrättens ändamålsenliga hanterande av riskfördelningen, nämligen avgränsningen av såväl skadevållares som skadelidandes riskområden (jämför alltså vad som ovan anförts angående dualismen med ett skadevållar- och ett skadelidandeperspektiv).

Istället för ett entydigt förordande av ett visst centralt begrepp, skulle jag vilja

33 Se exempelvis Schultz, Kausalitet, som betonar den korrekta rättvisan såsom detta fundament. Schultz, a a s 156, anför som sin åsikt att det är ”den korrekta rättvisan som förklarar att när A orsakat B en skada skall A kompensera B”; och i Colemans anda uppställs, a a s 175, en tentativ formulering utifrån ett svenskt perspektiv: ”Den som ansvarar för en orsak till en skada (på ett skyddat intresse) är prima facie skyldig att reparera denna skada”. Det hävdas därvidlag, a a s 176, att i valsituationen – att låta kostnaden stanna på den skadelidande eller att skifta över den på den som har ansvar för skadans orsakande – ”har orsakssambandet en moralisk relevans”.

34 För vilken vägledning har man, exempelvis i svåra tillämpningssituationer eller teoridiskussioner, av en moralisk rättvisegrund (korrektiv rättvisa) som rättfärdigar ansvaret genom exempelvis ett kausalkrav (jfr förra fotnoten)? Personligen skulle jag – hellre än att i detta sammanhang framlyfta kausalitetens roll (i singularis) – betona den värderingsmässiga, eller ”moraliska” om man så vill (även om jag själv inte vill), relevansen hos kriterierna (i pluralis) för vad som är en ansvarsgrundande handling respektive kriterierna för vad som ryms inom ansvarets gräns (adekvans, skyddsändamål etc) sedan skadorna förvisso kausalt uppkommit (genom att A orsakat B skada). Som strax ovan nämndes, är det ju också ett utfall av skadeståndsrättens ”rätta” handhavande, att den som förvisso är orsak – eller bidragit med en av flera orsaker – till en skada ändå kan slippa skadeståndsansvaret, varför en viss rättvisekonception (eller en viss moralisk relevans av kausaliteten) tydligen inte ger någon vägledning eller ens förklaring avseende vare sig positiva eller negativa resultat ... och allra minst utstakar gränsen dememellan.

lyfta fram *den konkretiserande riskfördelningen*, som således kan ge både positiva och negativa resultat. Men som synes skulle denna riskplaceringstanke inte utgöra en grund, varur entydiga allmänna moralprinciper eller specifika rättstillämpningsdirektiv skulle kunna härledas; det handlar istället om ett sammanfattande uttryck som – via metoden med närläsning av diskursen för att söka distinktioner och differentieringar – kan fånga upp de många olika utslagsgivande argumenten som skadeståndsrätten kretsar kring. Och det intressanta är att dessa argument och resonemangsbanor talar i olika riktningar med hänsyn till olika konkreta fallsituationer, varför man inte är behjälpt av ett monistiskt fundament. Förvisso är inte mycket vunnet om man nöjer sig med att uppställa ”grunden”, att ”lämplig riskfördelning” får göras utifrån diverse ospecificerade kriterier och argument. En viss enhetlighet kan eftersträvas, men även om totaliteten utifrån ett enda monistiskt axiom är teoretiskt mer lättgenomförbar – precis som en totalitär diktatur ger större politisk enhetlighet än en pluralistisk demokrati – föredrar i vart fall jag, att se koherensen som en balans av många samtidigt verkande krafter, vilka kan avläsas och preciseras inom ett åtminstone någorlunda enhetligt skadeståndssystem.³⁵

Personligen anser jag, att koherens i ett system – såsom skadeståndsrätten – mycket väl kan förenas med en pluralistisk förklaringsansats av hur olika påverkande komponenter i systemet samverkar, kombineras, och för olika falltyper ger utslag åt olika håll.³⁶ De *fragmenterade normativa argumenten* kan på så vis, utan att tillbakaföras på en enda yttersta princip, ge upphov till en värde-diskurs, som även kan formuleras i etiska termer.³⁷ Fragmentering behöver således inte betyda ett totalt nivellerande av alla värden och intressen – utan kan tvärtom just ge incitament till en mångsidigt differentierande modell för analys av diskursen kring dessa värden.

35 Se vidare Ehlers, Om adækvanslæren i erstatningsretten s 193 ff, 204 ff och 208 ff, med ett avvisande av monism och ett förespråkande av en differentierad och värdepluralistisk argumentativ modell. Jfr även Dahlman, Konkurrerande culpakriterier (Lund 2000) s 157 ff, för en diskussion av pluralismens legitimitet i skadeståndsrätten; se särskilt a a s 163: ”I ett ideologiskt pluralistiskt samhälle kan en ideologiskt pluralistisk rätt accepteras av fler personer än en ideologiskt homogen rätt.”

36 Jfr Lindskog, Något om rättslig flerspårighet (Festskrift Lennander, Stockholm 2010) s 191 f, 194 ff, 196 ff och 212, om den viktiga iakttagelsen, att det ofta finns olika rättsliga resonemang till stöd för en viss rättsföljd; en del av dem blir oberörda då man av olika skäl prioriterar en viss (exempelvis mindre utredningskrävande) väg, men ett dylikt ”sammelsurium av trådar kan ge anledning till vidare funderingar, uppslag och fortsatta studier” – och därmed visas att denna ”flerspårighet” är fruktbar.

37 Jfr olika förhållningssätt till moral och etik i postmoderniteten, Karhu, Det rättsliga ansvarets grunder i det senmoderna samhället (JFT 2009) s 359 ff; Wilhelmsson, Senmodern ansvarsrätt s 103 ff och 124 ff.

I en sådan pluralistisk argumentationsmodell kan man söka ett *nätverk av avgörande parametrar* – att vikta olika tungt i olika fall. Därmed torde man kunna avläsa små förändringsvindar och nya mönster tydligare, än om man utgår från ett fast monistiskt fundament. Det är i vart fall mitt metodologiska ideal, som just jag söker arbeta efter vid studiet av skadeståndsrätten och dess små respektive stora berättelser – samt rättens förändring.

4. AVSLUTNING – PLURALISM AV SPÅR ATT AVLÄSA I TERRÄNGEN

Inledningsvis berördes frågorna om tidliga och tidsövergripande förståelseansatser vid mötet med ett rättsområde. Till Juridisk Publikations läsare (som ju kan betraktas som framtidsmänniskorna inom rätten) har nu uppslaget framförts, att söka betrakta rätten – inklusive dess grundvalar, funktioner och förändringar (dvs utveckling) – med en *pluralistisk blick*. En jämförelse att beakta är hur intressanta, givande och tankeväckande vi finner romaner, filmer, reportage och andra konst- och kulturfenomen, utifrån om artefakten ifråga har en svartvit och färdig grundsyn – eller om den har en mer öppen, nyanserande och avvägande karaktär. Uppbyggelselitteraturens (och de politiska manifestens) idé är, förstås, att ge ett entydigt svar och att mana till ett visst utpekat handlande eller tänkande; men för en intellektuellt erfaren läsare (till skillnad från den redan frälste) ger dylika budskap inget övertygandevärde och heller inga incitament till ytterligare spännande funderingar, känslor och upplevelser. De av kulturens alster som öppnar för varierande och alternativa persongestaltningar, tankebrytningar och tolkningsramar, torde ha större möjligheter att skapa fortsatta och förändrade tankar. Kanske upplever vi mer stimulans i en bok (eller film), där händelseförloppet och huvudpersonens karaktär inte alltför tydligt förklaras utifrån en given utgångspunkt, utan där läsaren (eller åskådaren) kan få uppleva mångsidiga – och kanske till och med motstridiga – relationsnät av egenskaper, egenheter, faktorer, incidenter etc, vilka tillsammans bygger upp en helhet utan ett givet centrum.

Samma tanke kan appliceras på den ovan omtalade genren med tids- och funktionsbetraktelser inom rätten. Den historieskrivning som avseende komplexa förlopp – eller funktioner – utpekar en viss enstaka avgörande faktor, tycker åtminstone jag är av ringa intresse. Istället för pluralistiska närläsningar av ”*hur*” förloppet utspelade sig – eller ”*hur*” rättsområdet fungerar – har man då enbart ställt frågan ”*vad*” som är orsaken eller grunden, dvs ”*varför*” något skett eller fungerat på visst sätt (varvid man favoriserar svar som ger just en enda utslaggivande faktor); om man börjar med varför-frågan kan man förvisso enklare fördela skuld och ära (jämför ändamål, funktion och viss rättsidé), men risken är ju att man försummar hur-frågornas mångfacetterade nätverk

– vilket ger ett ounderbbyggt ”därför”-svar.³⁸ Hur-frågorna inbjuder helt enkelt till närläsningar, och åtminstone jag känner en större faktuell, teoretisk och historisk förståelse genom att ta del av framställningar som pluralistiskt och konkret detaljrikt målar upp ett stort fält³⁹ ... än de som enkelt och ensidigt ritat av ett litet tomt hörn.

Som sagt, olika människor kan ha olika favoriserade upplevelser av samspelet mellan helhet och delar. Jag vill inte pådyvla JP:s läsare en enda attityd som man ”måste” ha och följa; däremot rekommenderar jag att man, vid sina fortsatta juridikstudier (som ju pågår hela livet), *reflekterar över olika förhållningssätt* till vår rikt nyanserade rättsliga värld. Även juristen – även Du! – kan studera de enskilda nedslagen i verkligheten (exempelvis rättsfallen), och istället för en redan färdig förklaring (exempelvis det stora begrepp som en lärobok inordnar fallet under) kan man vilja närläsa ringarna runt nedslaget; dels mängden av

38 Jag har lånat terminologin ”hur”- och ”varför”-frågor från historikern Christopher Clark, som använder uttrycken som metodologisk illustration i sin bok ”Sleepwalkers” (New York 2012) om första världskrigets utbrott. Han menar att orsaksfrågan – dvs skuldfrågan – är betydligt mer komplex än den traditionellt entydiga historieskrivningen ger vid handen (dvs att Tyskland bar skulden ensam). Genom att fråga ”why” leds vi in på att söka en yttersta kategorisk orsak, varför Clark förordar en framställning om ”how”; detta inbjuder till ett närstudium av sekvenserna och interaktionerna mellan de olika politiska och militära maktcentra som var involverade. Hur-frågan visas i bokens undertitel (”How Europe went to war in 1914”), och genom denna metod söker författaren skapa en mångfacetterad ”förståelse” – till skillnad från varför-frågans ”förklaring” i kategoriska orsakstermer – av de många samspelande intressen, allianser, förvecklingar, resone-mang och känslor som låg bakom kriget. Genom att underifrån börja med hur-frågorna, kan Clark nalkas varför-frågan (i uttalad motsatsställning till att börja med den senare frågan); och därvid förordar han en mer nyansrik fördelning av ansvaret på alla de deltagande maktspelarna, som liksom ”sömgångare” (därav boktiteln) gick rakt in i katastrofen. Och jag hoppas att JP-läsaren nu – med detta exempel (och dess metod) i bagaget – bättre förstår tankarna bakom mitt insisterande på att nedtona det entydiga och yttersta fundamentet bakom ett rättsområdes diskurs, till förmån för det noggranna, detaljerade närläsandet av hur den pluralistiska diskursen faktiskt och konkretiserat tar sig uttryck (och hur den förändras).

39 Bara för JP:s läsare kan jag avslöja att en av mina absoluta favoritböcker (och den jag läst allra flest gånger) är den holländske historikern Jan Romeins fantastiska ”The watershed of two eras. Europe in 1900” (engelsk översättning, Connecticut 1978). Boken lyckas förmedla sekel-skiftet 1900 just på ett mångsidigt (inte bara för att den innehåller 800 tättskrivna sidor) och levande sätt. Istället för en lång kronologi – och istället för en ensidigt fixerad tidsbild – bygger Romein upp drygt 40 temablock (kring sociala omvandlingar, samhällsföreteelser, konst, vetenskap, idéströmningar etc) som alla börjar med ett nedslag i en viss händelse år 1900, varpå en detaljerad inramning av det historiska klimatet vidtar. Läsaren får på så vis återkommande börja om med en ny facett – och efterhand växer en kalejdoskopisk bild fram över människorna och den värld de befolkade åren runt 1900. Denna breda och detaljskildrande pluralism – som kan avstå från en enkel slogan eller tes om tidsandan eller den överliggande samhälleliga funktionen – ger verkligen inspiration för tanken (exempelvis när just jag söker teckna en allsidig och icke funktionsreducerande bild av skadeståndsrätten under åren efter sekelskiftet 2000).

normativa utgångspunkter och argumentativa fragment som historiskt fanns och som kan ha påverkat utgången, dels de detaljerade argumentativa nytillskott som domen ger och som kan påverka vilka resonemang som kan byggas upp i framtiden. Det är i ljuset av all denna mångfald som det kan synas lite futtigt, att reducera varje nytt rättsfall (eller annan företeelse) till blott en bekräftelse på en enskild stor tes, avgörande funktion eller en viss rättvisidé. Historiens exempel visar att det mänskliga är komplext. Och rätten såsom en mänsklig skapelse är inget undantag. Rättsvetenskapens (och juriststudentens eller den praktiskt verksamma juristens) närmande till rätten tjänar därför på en intellektuell, pluralistisk öppenhet. Det är dessutom roligare att fortsätta värvet, om man inte tror att man redan sitter på den enda nyckeln till det innersta rummet ... som dessutom antagligen är en gravkammare.

Den mångtydiga historien finns alltid i bakgrunden, med dess olika idéer, intressen och förvecklingar. Därmed blir det nutida problemlösandet ett mångfacetterat vägande av ofta motstridiga fragment, som ska appliceras på ständigt nya och varierande fallkonstellationer. Hur mycket nybörjarstudenten på Termin 1 än önskar – eller den enkelhetspredikande juristen hävdar – att det finns en genväg som summerar alla rättsproblem (eller åtminstone varje rättsområde) i en vacker yttersta grundprincip, så får vi fortsätta leva med denna mångfald av argumentationsmöjligheter och resonemangsvägar. Juridik är helt enkelt en *konst*, varför man inte kan förvänta sig ett entydigt facit eller en lättapplicierbar mall som otvetydigt ger den ”rätta” och ”rättvisa” lösningen. Det positiva budskapet är därmed, att denna *konstform* kräver sina *konstfärdiga utövare*. Alltså, tänkande jurister behövs verkligen – och kan inte ersättas av maskiner eller grobianer. I varje tvist (exempelvis inom skadeståndsrätten) finns det utrymme för att diskutera och avväga många – i en process åtminstone minst två – olika lösningar. Med en pluralistisk uppmärksamhet kan juristen uppfånga alltför kombinationer av specifika sakomständigheter och argument; utifrån ovan använd terminologi kan således fokus inriktas på de anförda ”närläsningarna av distinktioner och differentieringar” – på både det faktiska och det normativt värderande planet. Genom att uppöva denna pluralistiska och konkretiserande blick torde ett motgift inympas, som reagerar mot påståenden om den enda vägen och den enda avgörande principen – respektive den yttersta funktionen, den eviga utvecklingen eller trenden liksom den allsaliggörande rättvisans idé. Kort sagt ser man då, att dylika attribut är just retoriska försök att entydigt avsluta det mångsidiga samtalet (den pluralistiska diskursen); och åtminstone enligt min uppfattning, är meningen med ett samtal inte att det ska nå ett slut ... utan att det ska fortsätta.

Och först med detta sagt – som en slags brasklapp – kan jag gå JP:s redaktion tillmötes med de efterfrågade tendenserna och framtidsutsikterna inom skadeståndsrätten. Jag nöjer mig därför med att för de ovan nämnda temablocken (1)-(2)-(3) inom skadeståndsrätten – som också fått utgöra uppdelningen av de tre böckerna i trilogin ”Skadeståndsrättsliga utvecklingslinjer” – i all korthet beröra några intressanta *frågor som läsaren kan ha ögonen öppna för* i sin framtida verksamhet inom rättens odlande. Alltså, här ges ingen uttömmande behandling av frågorna – och absolut inget försök att fånga tidens flykt i ett hävdad paradigmskifte eller någon annan sluten formel. Det betyder att om läsaren anammar den pluralistiska närläsningen av rättsdiskursen, kommer hon eller han att med uppspärade ögon – känsliga för alla det organiskt växande rättslivets gröna skott och nyanser – efterhand kunna registrera betydligt fler frågor, argument och responser än de som anges här.

Om man vill hålla utkik efter eventuella nytillskott av rättsfrågor inom området för (1) *ansvarsgrunderna*, kan man iaktta hur den idealtypiska uppdelningen i klara kategorier av culpaansvar och strikt ansvar utmanas genom olika mellanformer av ansvarsskärpningar. Vidare kan den enhetliga synen på culpa som en fast standard pareras av de varierande mönster för kraven som kan gestaltas utifrån färdiga fel, den professionella, kontraktuella sfärens inskränkande respektive utvidgande inflytande på argumentationen samt culpafrågans förhållande till olika gränsområden invid skadeståndsrätten. Specificeringen av culpabegreppet synes vidare i de krav, som för olika situationer riktas mot det allmänna vid myndighetsutövning; därvidlag kan Europakonventionens ökade betydelse beaktas, varvid man dock – istället för en ny stor berättelse om en helt ny ansvarsgrund – kan notera de Europarättsliga argumentens gradvisa ”översättning” till, och inordning i, de nationella förhållandena.

Med avseende på (2) *ansvarsgränsen*, är det svårare att uppvisa några stora teman; den eviga kausalitetens problem synes närmast nedtonas, men just därför blir diverse närläsningar av bevisbörda, åberopsbörda samt försäkringsrättsliga olycksrequisit och dylikt mer intressanta. Vidare kan, som en parallell till den ovan berörda diversifieringen av ansvarsgrunder, noteras en ökning av fallen kring specifika ansvarsreglers ändamålsenliga gräns (exempelvis miljöskadeansvaret och andra regler om strikt ansvar). Förutom dessa kopplingar till ansvarsgrunden – och därmed till skadevällarperspektivet – kan uppmärksammas, att flera fall handlar om vilka risker en skadelidande själv kan ha att bära, inklusive avgränsningen av olika skadelidandekretsar, såsom vid tredjemansskadorna och de så kallade chockskadorna.

Inom området för (3) *ersättningsbestämningen* finns ett antal teman som säkert skulle duga som ”stora paradigmberättelser”, särskilt de som – kanske i överensstämmelse med tidsandan – berör den ideella sfären. Med pluralistisk närläsning kan man dock vara uppmärksam på hur en real respektive ekonomisk skada – vid sak- och förmögenhetsskada – överhuvudtaget kan etableras; gränsdragningen mellan det ekonomiska och det ideella blir därvidlag ett intressant ämne. Även avseende personskadorna kan man iaktta, hur vissa fall ringar in de krav som ställs för att man alls ska kunna konstatera personskada respektive rättsliga krav på grund av sådan. Den ekonomiska sidan av personskadefallen har avsatt ett stort antal intressanta teman kring hypotetisk förlust, skatter och senare förändringars inverkan. En klar accentuering av de ideella aspekterna kan vidare iakttas, varvid kränkingsersättningen avsatt åtskilliga fall. Slutligen bör differentierade analyser kunna ge ny förståelse för den alltmer förekommande diskrimineringsersättningen.

Och som framgått har nytillskotten till denna diskussion ingen ände, för såvitt inte en dag framtiden tar slut (men om risken för en sådan yttersta dag tilltar, är nog våra små skadeståndsproblem ganska världsiga – ungefär som en spik i foten när giljotinens bila rusar ned mot nacken). Ja, kanske är just min aversion mot yttersta principer och funktioner ett utslag av den nu uppdagade fruktan för eskatologins yttersta ting och dag. Det må vara hur det vill med det – alla dessa entydiga yttersta grunder – för *framtiden tar inte slut*, utan har precis börjat nu, nu och nu och så vidare. Och ska det vara någon mening med att fortsätta bedriva juridik, så öppnar en pluralistisk blick för mer att se, analysera och argumentera kring. Eller vill framtidens jurister kanske hellre anträda färden mot juridikens (och jordens) mitt, där all krånglig mångfald upplösts och sorterats bort, och där man nu med hjälp av ett fantastiskt sinnrikt konstruerat och oändligt skarpt idémikroskop skådar rättvisans och rättfärdighetens kärna? Nåväl, då tar hursomhelst såväl framtiden som juridiken slut, då kan jorden sluta snurra. Till dess fortsätter i vart fall jag med idealet, att odla rättsutvecklingen utifrån ett pluralistiskt närläsande av de små berättelserna om diskursens distinktioner och differentieringar. 🙏